

**ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑՈՒ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ 961 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ  
ԱՆԻՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ՀՈՋԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ  
(ՆՈՐ ԱՂԲԻՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ)**

Մատթեոս Ուտհայեցու եզակի վկայությունը Անին Բագրատունեաց պետության մայրաքաղաք հռչակելու մասին յարում է նրա էապես հակասական տեղեկություններին Աղուանքի մի հատուածի՝ «Դարբանդ» կամ «Կապանք» երկրի հայ թագավորների մասին: Այստեղ պատմիչը թուարկում է նրանցից վեցին՝ Վաչագան, Գոշակտակ (կամ Գոշազգակ), Փիլիպպե, Սեադայ, Սենեքարիմ եւ Գրիգոր: Բնագիրն է. «էին եւ այլ թագավորք Հայոց ի Դարբանդ աշխարհին, որ ասի Կապանք, սահմանակից Օգաց եւ Աղուանից [resp. Ալանից], որք էին թագավորք անարատք եւ սրբակրօնք, որք յիշատակին ի սուրբ պատարագն ընդ այլ աստուածասէր սուրբ թագավորքն, որք էին անուանք այսոքիկ՝ Վաջագան [resp. Վաչագան], եւ Գոշակտակն [միւս հապտածում՝ Գոշազգակն]՝ նորին որդին, Փիլիպպե [resp. Փիլիպպե] որդի Գոշակտակին, Սեադայ[ն] որդին Փիլիպպեի, Սենեքարիմ որդի Սեադայի, Գրիգոր որդի Սենեքարիմայ, որ դեռ եւս կենդանի էր՝ մինչեւ գրէաք զայս մատենագրութիւնս մեր»<sup>1</sup>:

Այս թագավորներից երրորդին՝ Փիլիպպէին, Ուտհայեցին պատուաւոր մասնակից է համարում (Աղուանից աշխարհի: Կաթողիկոս Տէր Յովհաննէսի հետ միասին) կենտրոնական Հայաստանում իբրեւ թէ միաժամանակ՝ 961/962 թ. տեղի ունեցած երկու տօնական իրադարձութեան՝ Անին մայրաքաղաք հռչակելուն (բնագիրն է. «Յամի թուականութեանս Հայոց ի ՆԺ [410=961/962 թ.]... Յայսմ ամի... յայնմ

<sup>1</sup> Յօդուածի հիմքում դրուած է Անիի մայրաքաղաք հռչակուելու 1050-ամեակին նուիրուած գիտաժողովում ընթերցուած զեկուցումը (հմտ. Միջազգային գիտաժողով՝ «Անին միջնադարեան Հայաստանի քաղաքական եւ քաղաքակրթական կենտրոն», Երեւան, 15-17 նոյեմբերի, 2011 թ., Զեկուցումների դրոյթներ, Երեւան, 2011, էջ 53-58):

<sup>1</sup> Մատթեոս Ուտհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Պատրաստեցին՝ Մ. վրդ. Մելիք-Աղամեան, Ն. սրկ. Տէր Միքայէլեան, Վաղարշապատ, 1898, էջ 231: Բնագրերում այստեղ եւ ստորեւ ընդգծումները մերն են:

աուր եղեւ ժողով ահագին եւ մեծ ի քաղաքն յԱնի, որ եղեւ այժմիկ թագաւորանիսր քաղաք Հայոց») եւ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի ձեռքով (941-967 թթ.) Աշոտի որդի Գագիկ թագաւորի (989/990-1017/1018 թթ.) թագի օծման արարողութեան (քնագիրն է. «Եւ ժողովեցան ամենայն իշխանքն աշխարհաց տանն Հայոց առ սուրբ հայրապետն Անանիա, վասն զի տացեն զօծումն թագաւորութեան որդւոյն Աշոտի Գագկայ ըստ առաջին օծման հարցն իւրոց, վասն զի չեւ եւա [իմաստն է՝ վաղուց ինչ - Ա. Յ.] էր նստեալ յաթոռ թագաւորութեան տանն Հայոց եւ ոչ էր եղեալ թագ ի վերայ գլխոյ իւրոյ»<sup>2</sup>): Դրան անմիջապէս յաւելում է. «Հարկաւորեալ կոչեցին զամենագովելին զՏէր Յովհաննէս կաթողիկոսն Աղուանից աշխարհին, եւ քառասուն եպիսկոպոսունք ընդ նմա, եւ մեծաշուք իշխանութեամբ կոչեցին զՓիլիպպոս՝ զթագաւորն Աղուանից, զայր աստուածային եւ զսուրբ, զորդին Գոշազգակայ որդւոյ Վաչագանայ, որք էին թագաւորք Աղուանից աշխարհաց»: Քիչ յետոյ ասարտելով պարբերութիւնը՝ պատմիչը նշում է Փիլիպպէին ու Աղուանից կաթողիկոսին մեծ հանդիսատրութեամբ ճանապարհելու մասին. «Եւ յայնժամ զթագաւորն Աղուանից զՓիլիպպէ եւ զկաթողիկոսն զՏէր Յովհաննէսն, զեպիսկոպոսունսն եւ զգօրսն, որ եկին զհետ թագաւորին եւ հայրապետին, եւ յուղարկեցին մեծամեծ տրօք եւ սիրով յաշխարհն Աղուանից, որ էր աթոռ սուրբ առաքելոցն Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի, որք են նահապետք առաջինք Հայոց Մեծաց»<sup>3</sup>:

Սակայն իրականում՝ նշուած երկրորդ իրադարձութիւնը կարող էր տեղի ունենալ 989/990 թուից ոչ վաղ, երբ գահ բարձրացաւ Գագիկ Ա

<sup>2</sup> Նոյն տեղում, էջ 3-4: Քիչ յետոյ շարունակում է. «Եւ յայսմ ամի օծաւ որդի Աշոտի Գագիկ արքայ յօծումն հարց իւրոց եւ նստաւ ի գահոյս առաջին թագաւորացն Հայոց ազգիս, եւ լինէր ուրախութիւն մեծ ամենայն տանն Հայոց, վասն զի տեսին նորոգեալ զաթոռ թագաւորութեան աշխարհիս Հայոց՝ ըստ առաջին հարցն... Եւ յայնմ աուր լինէր հանդէս զօրաց նորա հարիր հազարաց վառելոց ընտիր արանց ի մարտ պատերազմաց անուանեաց եւ քաջ կորովեաց... Եւ լուեալ զայս ամենայն շուրջակայք եւ ամենայն թագաւորք ազգաց՝ Ափսազաց եւ Յունաց, Բաքելացոց եւ Պարսից, տուրս եւ սէրս հանդերձ պատուական ընծայիք յուղարկէին ի փառատրութիւն Հայոց թագաւորութեանն»:

<sup>3</sup> Նոյն տեղում, էջ 4: Մատթէոս Ուտայեցու երկի այս ամբողջ հատուածը նրանից գրեթէ բառացի քաղում է Սմբատ Գունդատաբլը (տե՛ս Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք [իրատարակեց Հ. Ա. վրդ. Ազլեւան], Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1956, էջ 2):

արքան: Շեշտենք, որ պատմիչի արձանագրած տեղեկատվությունը նկատի ունի հենց նրա «զօծումն»-ը (հակառակ որոշ չլազողում Նախկին ենթադրությունների<sup>4</sup>), քանի որ երկու էջ անց յիշատակում է նոյն Գագիկ Ա Շահնշահի նաեւ վախճանը, ընդ որում՝ նոյնչափ վրիպեալ թուագրմամբ («Իսկ ի վերանալ թուականութեանս Հայոց ի ԴՃԻ [420=971/972 թ.] մեռանէր Գագիկ արքայն խաղաղական մահուամբ: Եւ եղեւ հակառակութիւն եւ աղմուկ մեծ ի մէջ երկու որդոց թագաւորին Գագկայ՝ ընդ Յովհաննէս[Սմբատ] եւ ընդ Աշոտ...»)<sup>5</sup>: Տեղին նշենք, որ ըստ Ստեփաննոս Ասողկի վկայութեան<sup>6</sup> 989/990 թ. ձմռանը գահակալած Գագիկ Ա արքայի մահուան տարին, հետեւելով Միքայէլ Չամչեանին, ամանդաբար համարում է 1020 թ.<sup>7</sup>: Սակայն Կարէն Իւզբաշեանն արդէն ցոյց է տուել, որ 29 տարի տեւած նրա գահակալութիւնն, անկասկած, ամարտուել է 1017/1018 թ.-ին, քանի որ Արիստակէս Լաստիվերտցին 1018-1019 թթ. երկու դէպք վերագրում է Գագիկի որդի Աշոտի ժամանակին, իսկ Տեկորի 1018/1019 թ. մի վիմագիր յիշատակում է «թագաւորն Յէվանէս»-ին; այսինքն՝ Յովհաննէս-Սմբատին<sup>8</sup>:

<sup>4</sup> Նկատի ունենք Մ. արք. Օրմանեանի առաջ քաշած (Ազգապատում, հ. Ա, սիւն. 1107) եւ Հր. Աճառեանի ու Հր. Բարթիկեանի կողմից թեթեւօրէն ընդունուած վարկածն, ըստ որի՝ Ուտիայեցու տունալներն իրօք կարելի է վերագրել Աշոտ Ողորմածին (953-977 թթ.), որն իրրեւ թէ կարող էր կրկնակի՝ Աշոտ-Գագիկ անունն ունենալ (տե՛ս Հ. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա, Երեւան, 1942, էջ 188: Մատթէոս Ուտիայեցի, ժամանակագրութիւն, Աշխարհաբար թարգմ. եւ ծանօթագրութիւնները Հ. Բարթիկեանի, Երեւան, 1991, էջ 484, ծնթ. 11): Նորերս այդ վարկածը կրկնեց Կարէն Մաթեոսեանը՝ յանելով, որ Մատենադարանի՝ Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութեան լրացումները պարունակող երկու գրչագրում այսպիսի նշում կայ. «Հայոց ՆԺԱ [=962 թ.]. Գագիկ թագաւոր օծաւ Հայոց, որ է նոյն Աշոտ որդի Աբասայ» (Մաթեոսեան Կ., Անի-Շիրակի պատմութեան էջեր, Յօդուածների ժողովածոյ, Երեւան, 2010, էջ 10): Իրականում պարզ է, որ Սամուէլի անանուն խմբագիրն ընդամենը ոչ բարդ տրամաբանական տեսքի է բերել Մատթէոս Ուտիայեցու ասածը:

<sup>5</sup> Մատթէոս Ուտիայեցի, ժամանակագրութիւն, էջ 7:

<sup>6</sup> Ստեփանոսի Տարսեղեցու Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ա. Պետերբուրգ, 1885, գլ. Գ.Լ, էջ 255:

<sup>7</sup> Տե՛ս, օր.՝ Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հտ. III, Երեւան, 1976, էջ 134, 144:

<sup>8</sup> Юзбашян К., К хронологии правления Гагика I Багратуни. - Античная древность и средние века, 10, Свердловск, 1973, с. 195-197. Հմմտ. Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցու, Աշխատասիրութեամբ Կ. Իւզբաշեանի, Երեւան, 1963, էջ 26-27: Հ.Ղ. վրդ. Ալիշան, Շիրակ. Տեղագրութիւն-պատկերացոյց, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1881, էջ 134:

Փորձելով հասկանալ Մատթեոս Ուռհայեցու քերական տեղեկությունների ժամանակագրական ակնյայտ հակասականության պատճառները՝ նկատում ենք, որ դա հնարատոր է անել միմիայն հետեւեալ դէպքում. ուշադիր քննության լոյսի ներքոյ անհրաժեշտ է ընդունել, որ անելի քան մէկուկէս դար յետոյ գրող պատմիչի նկարագրած երկու իրադարձութիւնները (Անիի հռչակուելը մայրաքաղաք եւ Գագիկ Ա-ի հանդիսատոր թագադրումը), լինելով տարածամանակեայ, կարող էին պարզապէս միախառնուել հէնց իր՝ շարադրող հեղինակի երեակայական պատկերացումներում: Ըստ այդմ, աղբիւրագէտի հայեացքով պարզ է, որ Մատթեոս Ուռհայեցու կողմից «մշակուած»՝ առկայ բնագրի ինչ-ինչ մանրամասներ իրենց հիմքում պիտի վերագրուեն առաջին իրադարձութեանը (Անիի օծուելը «թագաւորանիստ քաղաք», ընդ որում՝ Անանիա Մոկացի «սուրբ հայրապետի» ծեռօք, ինչպէս եւ ընդունուած է պատմագրութեան մէջ), իսկ միւսները՝ երկրորդին: Կարելի է, որ պատմիչի պատկերացմամբ՝ երկրորդ իրադարձութիւնը՝ Գագիկ Ա-ի «զօծումն թագաւորութեան»-ը, տեղի է ունեցել նրա մահուանից ուղիղ 10 տարի առաջ (Հայոց «ՆԻ» թուից հանած «ՆԺ» թիւը): Այսինքն՝ եթէ ենթադրենք, թէ տարիների հէնց այդ քանակն է Ուռհայեցին իմացել (իսկ գուցէ եւ հիւրերի անունները) որեւէ լաւ տեղեկացուած աղբիւրից (գուցէ եւ գրատ՛ր), ապա հնարատոր է թուում մտածել՝ գոնէ իբրեւ վարկած, որ 1007 կամ 1008 թ. (1017/1018-ից հանած 10 տարի) իրօք տեղի է ունեցել այլ աղբիւրներին անյայտ մնացած մի իրադարձութիւն՝ Գագիկ Ա-ի թագադրում-օծումը: Ընդ որում՝ պարզ է, որ այդ օծման արարողութիւնը պիտի կատարած լինէր Սարգիս Ա Սեւանցի Հայոց կաթողիկոսը (992-1019 թթ.) եւ, իհարկէ՝ շատ ուրիշների ներկայութեամբ ու այս կամ այն չափով մասնակցութեամբ:

Երկրորդ անգամ պատմիչը *Փիլիպպէ* թագաւորին առանձին յիշատակում է Յովհաննէս Չմշկիկ կայսեր («թագաւորին Չմշկանն», «Չմշկիկ, որ ասէին Կիտժանն» – 969-976 թթ.) զօրքերի՝ իր թուագրմամբ (անհամեմատ՝ անելի իրական)՝ «ի Հայոց թուականութեանն՝ յամին ՆԻԱ [421=972/973 թ.]... Եւ յետ սակաւ ատուրց... ի նոյն

---

Ի դէպ, այս թուագրումն արդէն ընդունում է նորագոյն գրականութեան մէջ (տե՛ս Մաթեոսեան Կ., Անի-Շիրակի պատմութեան էջեր, էջ 22-25):

ամին...»<sup>9</sup> դէպի Հայաստան եւ Հիւսիսային Միջագետք արշաւանքի մասին պատմելիս: Բնագիրն է. «Յայնժամ ամենայն թագաւորազունքն Հայոց՝ ազաւորն եւ իշխանքն եւ ամենայն մեծամեծքն աշխարհաց տանն Արեւելից ժողով արարին առ թագաւորն Հայոց Աշոտ Բագրատունի [=Ողորմած - 953-977 թթ.]. թագաւորն Կապանին Փիլիպպէ եւ թագաւորն Աղուանից Գուրգէն [=Տաշիր-Ձորագետի - մօտ 957-996 թթ., թագաւոր՝ 978-ից], Աբաս Կարուց տէրն [984-1029 թթ.] եւ Սենեքերիմ Վասպուրականիս տէրն [990-1021 թթ.] եւ Գուրգէն Անձեւացեաց տէրն [977-1003 թթ.] եւ բովանդակ ամենայն տունն Սասալախո<sup>10</sup>. եւ բանակ հարեալ ի Հարջայ գաւառին արք իբրեւ ութսուն հազար»<sup>11</sup>: Նոյնը հմնտ. Մատթէոս Ուտիայեցոյ օգտուած Սմբատ Գունդստաբլի մօտ. «Յայնժամ ժողովեցան առ արքայն Հայոց Աշոտ Կապանին թագաւորն Փիլիպպէ, եւ թագաւորն Աղվանից Գեորգի [<Գուրգէն], եւ Աբաս՝ Կարուց տէրն, եւ Սենեքերիմ՝ Վասպուրականի տէրն, եւ Գուրգէն՝ Անձեւացեաց տէրն, եւ ամէն տուն Հայոց...»<sup>12</sup>:

Փակագծերում մեր ծանօթագրած թուականներից (գրականության մէջ առկայ վերջին ճշգրտումներով) երեւում է, որ չնայած հիմնական հաղորդման՝ ընդհանուր առմամբ հաւաստիութեանը (ժամանակով հանդերձ), ինչը յուշում է հեղինակի կողմից գրաւոր աղբիւրի օգտագործման հաւանականութիւնը՝ Աշոտ Գ Ողորմածի զօրաժողովի կոնկրետ մասնակիցների առումով լիովին կարելի է ենթադրել պատմագիր Ուտիայեցու էական «ստեղծագործական աշխատանքը»՝ ենթադրեալ աղբիւրի պարունակած հաւաստի, բայց, հաւանաբար՝

<sup>9</sup> Մատթէոս Ուտիայեցի, ժամանակագրութիւն, էջ 14, 15, 17: Նշելի է, որ պատմիչն ինչ-որ աղբիւրից ճշգրիտ քաղում-դնում է Չմշկիկի գահակալելու, այսինքն՝ Նիկեփոր Բ Փոկասին սպանելու տարին (թէկուզ եւ Գագիկ Շահնշահի մահուան մասին պատմող պարբերութեանը նախորդողում). «Դարձեալ ի թուականութեանս Հայոց ՆԺԸ [418=969/970 թ.] ոմն մահապարտ... որում անունն կոչէին Չմշկիկ... անխնայ գազանաբար խողխողէր զամենաբարի արքայն... եւ նստաւ յաթոռ թագաւորութեանն Յունաց...» (էջ 6-7):

<sup>10</sup> Այս տեղանունն վերականգնման համար տե՛ս նշուած էջի տողատակ 6 եւ Մատթէոս Ուտիայեցի, ժամանակագրութիւն (1991), էջ 486, ծնթ. 41 («Բնագրում՝ «Սասանոս»: Ատանձին ձեռագրեր տալիս են «Սասնոս» ընթերցումը, այսինքն՝ Սասուն, որ ճիշտ է»):

<sup>11</sup> Մատթէոս Ուտիայեցի, ժամանակագրութիւն, էջ 17:

<sup>12</sup> Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, էջ 9:

աւելի համառօտ տեղեկատւութեան համեմատ: Նրա այդ աշխատանքի շնորհիւ ցուցակում յայտնուել են, ինչպէս տեսնում ենք, պարզապէս Ժ դ. վերջերի առաւել յայտնի թագակիր անձինք: Սակայն հարկ է նշել, որ բերումը երկու դէպքերում էլ, թէպէտ բնագրերում նկատում են մեծ կամ փոքր ժամանակավրէպ փաստեր ու անհամապատասխանութիւններ, առկայ վկայութիւնների իւրաքանչիւր առանձին մանրամասնի հաաստիութեան խնդիրը պէտք է քննարկուի յատուկ ուշադրութեամբ, քանի որ, ինչպէս արդէն պարզաբանել է Լեւոն Խաչիկեանը, Մատթէոս Ուտայեցին իր «Ժամանակագրութեան» երեք մասերից առաջինում (ընդգրկում է 951-1051 թթ. ժամանակահատուածը) իբրեւ աղբիւր, ամենայն հաւանականութեամբ, զգալի չափով օգտագործել է իր աագ ժամանակակից, Հայաստանի եւ յատկապէս նրա հիւսիս-արեւելեան երկրամասերի իրողոյթներին (ռէալիաներին) քաջածանօթ ու մի շարք կարելու իրադարձութիւնների անմիջական մասնակից Յակոբոս Սանահնեցի վարդապետի (նաեւ՝ *Քարաքնեցի, Քարափնեցի, Քարահալայ որդի, Մեծքարեցի*) կորսուած ժամանակագրական երկը<sup>13</sup>: Պատմիչը մի քանի անգամ է յիշատակում Յակոբոսին<sup>14</sup>, իսկ

<sup>13</sup> Յժ'ս Խաչիկեան Լ., Յակոբ Սանահնեցի՝ ժամանակագիր XI դարի, Բանբեր Երեւանի համալսարանի, 1971, 1, էջ 22-48 (վերահրատ.՝ Խաչիկեան Լ., Աշխատութիւններ, հ. Ա, Երեւան, 1995, էջ 128-155): Հմտ. Բարթիկեան Հ., Մատթէոս Ուտայեցի, Հայ մշակոյթի նշանաւոր գործիչները. V-XVIII դարեր, Երեւան, 1976, էջ 237-238; Մաթետոսեան Ռ., Տաշիր-Ձորագետ (X դար - XII դարի սկիզբ), Երեւան, 1982, էջ 72: Մուրադեան Պ., ԺԱ-ԺԳ դարերի հայ-վրացական դասնական խնդիրները եւ Մխիթար Գօշի «Առ վրացիսն» թուղթը (Աղբիւրագիտական քննութիւն եւ քննադրութիւն), Վաղարշապատ-Ս. Էջմիածին, 2011, էջ 23-25: Յակոբոսի երկի մի հատուած պահպանուել է Մաշտոցի ան. Մատենադարանի (այտուիւնտեի՝ ՄՄ) ձեռ. թիւ 9832 ժողովածոյում (ԺԷ դար)՝ «ի ժամանակագրութենէ Յակոբայ քահանայի» խորագրով (թ. 25բ-27ա. համապատասխանում է Ուտայեցու վաղարշապատեան հրատարակութեան էջ 49-50 եւ 52-55-ի րովանդակութեանը): Լ. Խաչիկեանն այն հրատարակել է իր յօդուածի վերջում (էջ 40-44, վերահրատ.՝ 146-150)՝ զուգահդիր համեմատելով 3 հատուածներ. ա) Յովհաննէս Կոզեռնի «Տեսիլքից» (ՄՄ, ձեռ. թիւ 1324-ից, ժամանակը՝ 1281 թ., խորագիրը՝ «Պատմութիւն նշանաց, որ եղեն ի գուշակս առաջիկայի» ատուրցն, որ կատարեցաւ, ասացեալ սուրբ վարդապետին Յոհաննիսի Կոզեռն՝ Հայոց վարդապետի»), որն անմիջականօրէն յանգում է Յակոբոս Սանահնեցուն (դա 1320 թ. մի պակաս ընտիր գրչագրից հրատարակել է նաեւ Նիկ. Մաղը՝ Мapp Н., Сказание о католикозе Петре и ученом Иоанне Козерне (Из материалов для истории средневековой армянской литературы), С. Петербург, 1895 (Восточные за-

վերջին դրուագում մանրամասն նկարագրում է իր հայրենի Ուտհա քաղաքում 1085 թ. տեղի ունեցած նրա մահուան հանգամանքները («Դարձեալ ի թուականութեանս Հայոց ի յամի ՇԼԴ [534=1085/1086 թթ.] մեռաւ Հայոց վարդապետն Յակոբոս Քարաբնեցին, որ յորջորջեալ կոչէր Սանահնեցին, այր հօր եւ կորովի»)<sup>15</sup>:

Արդ՝ շատ ուսումնասիրողներ նկատել են վերետում բերուած «Դարբանդ»-«Կապան»-«Աղուանքի» մեծ արքայացանկի հակասականութիւնը, ընդ որում՝ այդ պատճառով, որպէս կանոն, խուսափել են նրա առանձին տարրերի հաաստիութեան խնդրի քննարկումից: Փոխարէնը՝ մի դէպքում Սեդրակ Բարխուդարեանը, եւ միադէպքում Կիրիլ Թումանովը, ինչ-որ կերպ լուծելով ակնյայտ, հակասութիւնները, փորձել են այդ ցուցակն *ամբողջութեամբ* համարել՝

метки: сборник факультета восточных языков), с. 9-26, թարգմանութիւնը՝ էջ 26-34, խորագիրը՝ «Տեսիլ սուրբ վարդապետին Յոհաննիսի, որ մականունս Կոզեռն կոչի»), բ) Մատթէոս Ուտհայեցուց, որը եւս անմիջականօրէն քաղել է Յակոբոսից, գ) Սմբատից, որն օգտագործել է Ուտհայեցու երկի մի վաղ տարբերակ:

<sup>14</sup> Տե՛ս Մատթէոս Ուտհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 161 («...առեալ ընդ ինքեանս զՅակոբոս վարդապետն ըստ անելի անուանն՝ Քարափնեցի, այր գիտնական գրոց բանից, եւ գնացին ի Կոստանդնուպոլիս... եւ Յակոբոս վարդապետն, որ ասի Սանահնեցի»), էջ 179 («եւ այս են անուանք վարդապետացն. Տիրանն Կապանեցին, եւ Սայլահանն եւ կամ Լասդիվեցին, եւ Ատոմ Անձաւացին, Անանէ եւ Գրիգոր Նարեկացիքն, Սարգիս Սեանեցին, Յովսէփ Ընծայեցին, Գէորգ Ուծեցին, Դէոսկորոս Սանահնեցին, Անանէ Հաղբատացին, Յակոբոս Քարահատայ որդին, Անտօն եւ Տիմոթէոս, Յովհաննէս՝ որ անուանեցաւ Կոզեռն, Պօղոս եւ Յովսէփ, Գէորգ դպրապետ Թամոնեցին [տայ. վարդապետ, եւ Թամոնեցին], եւ Պարկնակ եւ այլք այսպիսիք անյաղթք, որք կային լցեալք աստուածային շնորհօքն, որք երեսեցան յաշխարհս Հայոց յայսմ ժամանակիս»):

<sup>15</sup> Նոյն տեղում, էջ 226: Շարունակութեան մէջ. «Սորա հասեալ ի վերայ հին եւ նոր Կտակարանացն Աստուծոյ, ուեալ եւ հասեալ սորա ի վերայ հռետորական իմաստութեանցն եւ տեղեկացեալ ամենայն փիլիսոփայական խորին գիտութեանցն. սա էր յաշակերտաց մեծին Դէոսկորոսի հօրն Սանահնին. եւ այս Յակոբոս էր, որ խօսեցաւ ի Կոստանդնուպոլիս ընդ իմաստասէրսն Հռոմոց ի յաւուրն թագաւորին Տուկծին [Կոստանդին Դուկաս - 1057-1067 թթ.], յորժամ գնաց զհետ Սենեքարիմայ որդոցն. սորա խօսեալ վասն հաւատոցս Հայաստանեայցս, եւ հաճեալ ի բանս նորա ամենայն տունն Յունաց: եւ յայսմ ժամանակիս էր ի քաղաքն յՈւտհա, եւ ծերութեամբ քաղաքավարեալ զկեանս իւր. եւ դատով նենգութեամբ լուծեալ եղել ի կենացս, վասն զի գտանէին զնա մեռեալ ի մահիճս իւր առանց հեծութեան եւ ցաւոց... եւ մեծաւ հանդիսիւ թաղեցին զնա ի դուռն սուրբ եկեղեցոյ իւրոյ՝ ի հիւսիսեան կողմն քաղաքին, իբրեւ նետընկէց մի հեռի ի պարսպէն»:

առաջինը՝ Դերբենդում գոյատևած «Հայ-աղուանական թագաւորութեան» 6 տիրակալների ցանկ<sup>16</sup>, իսկ երկրորդը՝ «Հաբանդի» (որից էլ՝ իբրեւ թէ > Դարբանդ), այսինքն՝ Գորոզովի<sup>17</sup>: Նրանց փաստարկների անելի մանրամասն արծարծումը թողնելով հետագայ աշխատանքներին՝ այստեղ ուղղակի անցնենք սկզբնաղբիւրի քննութեանը եւ նշենք, որ իրականում Մատթէոս Ուռհայեցու ցանկը ճիշտ է թւում դիտարկել պարզապէս իբրեւ տարբեր, այդ թւում՝ բանաւոր աղբիւրների հիման վրայ հէնց պատմիչի կողմից ի մի բերուած-մշակուած հաւաքածոյ: Ըստ այդմ՝ աղբիւրագետի

<sup>16</sup> Տե՛ս Բարխուդարեան Ա., Դերբենդի հայ-աղուանական թագաւորութիւնը, Պատմա-բանասիրական հանդէս, 1969, 3, էջ 125-148: Бархударян С., Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений (научн. редакторы А. Акопян и К. Асатрян), Ереван, 2011, с. 97-148. Իբրեւ հիմք մատնանշում են Սամուր գետից հարաւ՝ Խաչմաս գիւղի գերեզմանոցի 3 քարերի վրայ՝ «Այս է տապան Սենեքերիմ արքայի», «Գրիգոր կրեյսար» եւ «Յովհաննէս կրեյսար» հայերէն տապանագրերը. ԺԺ դարում դրանք ընթերցած երկրագիրները յիշուած Սենեքերիմին ու Գրիգորին համադրել են Ուռհայեցու ցանկի վերջին 2 թագաւորների հետ (տե՛ս Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Աշխատութեամբ տեսառն Սարգսի Սանահնեցոյ Ջալալեանց, մասն Բ, Տփլիսի, 1858, էջ 420: Մ. արքեպ. Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց, եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից՝ որք ի Շամախոյ թեմի, Տփլիսի, 1896, էջ 544: Մ. ծ. վրդ. Բարխուդարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893, էջ 134: Նոյնի՝ Պատմութիւն Աղուանից, հտ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, էջ 195): Տոեալ համադրումը, թերեւս, իրաւացի է, սակայն անելի հաւանական է մտածել, որ Խաչմասի տապանագրերում այդ արքայանունների յայտնուելու հիմքն էլ զուտ գրական է: Այսինքն՝ ենթադրելի է, որ հասարակական ինչ-որ վերելքի պահին տեղի հայութիւնը, Մատթէոս Ուռհայեցի պատմիչի տեղեկութիւնների ոչ բարդ մեկնութեամբ «պարզեւով» իր երկրի հին արքաների անունները («թագաւորք Հայոց ի Դարբանդ աշխարհին... սահմանակից Օզաց եւ Ալանից»), «վերականգնել» է նրանց տապանաքարերը յարմար, գուցէ՝ հին աւանդութիւնների հետ կապուած մի վայրում (եթէ մեր վարկածը ճիշտ է, ապա տեղում պիտի լինէին նաեւ ցանկի միւս 4 արքաների կենտաֆները): Նման հաւանական պահ կարող էր լինել ամբողջ ԺԵ դարը, երբ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը ծախսափնեայ ճալէթում էր (թերեւս՝ հակաթոռ կարգաւիճակով)՝ Վարդաշէնից քիչ արեւմուտք, այսինքն՝ հաստատապէս ուղիական միջավայրում (եւ ուղիների էթնո-մշակութային վերելքի նշաններով), կամ՝ ԺԶ դ. երկրորդ կէտը, երբ Սեֆեան պետութեան ամրապնդումն Արեւելեան Այսրկովկասում, ինչպէս երեւում է բազմաթիւ վիճագրերից ու յիշատակարաններից, նպաստեց տնտեսութեան, խաղաղ շինարարութեան եւ հայ գրաւոր մշակոյթի զարգացմանը:

<sup>17</sup> Տե՛ս Toumanoff C., Aransahikides ou Haykides? Derniers rois de Siounie, Հանդէս ամսօրեայ, 1965, XC տարի, Վիեննա, սիւն. 169-176:

խնդիրը պէտք է լինի՝ պարզել իրաքանչիւր անուան կամ դրանց խմբերի համար նրա ձեռքի տակ եղած բուն աղբիւրի գոնէ բնութագրիչները (պարամետրերը), իսկ դրա հիման վրայ՝ տուեալ անուան ու նրա տեղի հաւաստիութեան աստիճանը: Նման մօտեցմամբ առաւել մեծ հաւանականութեամբ պարզաբանում է, որ.

ա) առաջին երկու անունների համար (*Վաչագան* եւ *Գոշազգակ*<sup>18</sup>) պատմիչին հիմք է ծառայել ինչ-որ խիստ հետաքրքրական բնագրական կտոր (բայց գուցէ՝ արդէն խաթարուած), մօտաւորապէս՝ «Վաչագանի որդի եւ իշխան Գորոզ(ուի) Գա(գի)կ» բովանդակութեամբ, որի՝ մեր կողմից ձեւատր փակագծերի մէջ վերցուած հատուածների կորստով եւ ընդգծուած 2 տառերի այլափոխումով (*րո* → *շա*) Ուտիայեցու մօտ ստացուել է՝ «Վաչագան, եւ Գոշազգակն՝ նորին որդին» շարքը: Այս տարբերակը ենթադրում է, որ Գորոզուի՝ ըստ ամենայնի, առաջին թագատորը՝ «Մուսէի որդի Գագիկ»-ը (յիշուած 997 եւ 1000 թթ.)<sup>19</sup> նոյնանուն պապ է ունեցել, որի մասին ենթադրելի գրաւոր վկայութիւն մեզ չի հասել, սակայն այդ թագատորապապ «Գագիկ»-ի հայր *Վաչագանի* անունը վկայում են իր ժամանակակից 2 հեղինակներ՝ 955 թուականին արաբ աշխարհագէտ Իբն Հաւաթալը («ալ-Ջուրդի [*իմա*՝ Գորոզուի] տէր Վաշական Իբն Մուսան [*իմա*՝ Մովսէսի որդի Վաչագանը]՝ 200 հազ. դիրհեմ [հարկ վճարի]»)<sup>20</sup> եւ 958-ին՝ Անանիա Մոկացի Հայոց կաթողիկոսը («...եւ տեառն Վաչագանայ՝

<sup>18</sup> Մասնագէտներին աւելորդ է յիշեցնել, որ *Գոշազգակ* (կամ *Գոշակտակ*) անձնանուն չկայ ոչ հայերի մօտ, ոչ էլ հարեան ժողովուրդների անձնանունացանկերում. Հր. Աճառեանն էլ ձեռնպահ է մնացել այդ անունն իր «Հայոց անձնանունների բառարան»-ում ընդգրկելուց (հմմտ. հտ. Ա, էջ 488):

<sup>19</sup> Դիզակի Տումի գիտի մօտ Կարմիր եղու եւ Թաղավարդ գիւղի մօտ Ջոխտ Պըռաւածառ վանքի վիմագրերում (Դիւան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 173, N 604, էջ 169, N 587): Հմմտ. Յակոբեան Ա., Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ (Արցախ եւ Ուտիք), Վիեննա-Երեւան, 2009, էջ 61-63; Նոյնի՝ Բուն Աղուանքի եւ Հայոց Արեւելից կողմանց թագատրութիւնները Թ-Ժ դարերում, Հանդէս Ամսօրեայ, ԸԻԵ տարի, Վիեննա-Երեւան, 2011, սիւն. 228-229: Бархударян С., Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений, с. 52-55. Եղիազարեան Ա., Հայոց Արեւելից կողմանց իշխանութիւնները IX-X դարերում, Բանբեր Երեւանի համալսարանի, (Հայագիտութիւն), 2010, 1, էջ 31-33:

<sup>20</sup> Minorsky V., *Caucasica* IV: II. The Caucasian Vassals of Marzubān, BSOAS, 1953, XV/3, pp. 519, 521-522. Տէր-Ղեւոնդեան Ա., Հայաստանի բնահարկը արաբական ժամանակաշրջանում, Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների, 1969, 2, էջ 58:

Գորոզուաց իշխանի»)<sup>21</sup>, իսկ գուցե նաեւ՝ ենթադրաբար, Շապուի Բագրատունի պատմիչի խմբագրողը (Անանուն զրուցագիր), որի մօտ իշխանի անունը վերածուել է «Վառակ»-ի («իշխան Գորոզվա[յ] Վառակ քազում հեծելաք»)<sup>22</sup>:

բ) երրորդ անուան համար (Փիլիպպե) Մատթեոս Ուտհայեցուն հիմք է ծառայել՝ ամենայն հաւանականութեամբ, Յակոբոս Սանահնեցու երկում *Աղուանից* (իմա՝ *Փառիսոսի*) թագաւոր *Փիլիպպէին* յիշատակող մի հատուած, որը վերաբերուել է այդ թագաւորի՝ Յովհաննէս Աղուանից կաթողիկոսի ընկերակցութեամբ, բայց ոչ թէ 961 թուակա-նին, այլ մի քանի տասնամեակ անց տեղի ունեցած ոչ պակաս կարեւոր ինչ-որ իրադարձութեան աղիթով Անի գալուն (գուցե եւ՝ վերետում մեր ենթադրած վարկածով՝ Գագիկ Ա-ին 1007/1008 թ. թագադրելու-օծելու), սակայն պատմիչի մօտ դա սխալմամբ տարուել է շատ առաջ: Ուտհայեցին եւս երկու անգամ յիշատակում է նշուած Յովհաննէս կաթողիկոսին (քաւականին շփոթեալ եւ խառնակ մանրամասներով) որպէս՝ իբրեւ թէ 976 եւ 983 թթ. Անիում տեղի ունեցած եկեղեցական ժողովների մասնակից-նախագահողի: Ընդ որում առաջին դէպքում դա իբրեւ թէ եղել է՝ «հրամանաւ Անանիայի [=Մովսէս - 941-967 թթ.], Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ Հայոց թագաւորացն [1017/1018-1041 թթ.]», իսկ երկրորդ դէպքում՝ «ընդ ժամանակս Վասլին՝ Յունաց թագաւորին [976-1025 թթ.], եւ Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ Հայոց արքայից [1017/1018-1041 թթ.], եւ Սե-

<sup>21</sup> Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից..., Արարատ, 1897, էջ 144: Վաչագան իշխանի մասին առուել մանրամասն տե՛ս Ուլուքաբեան Բ., Խաչէնի իշխանութիւնը X-XVI դարերում, Երեւան, 1975, էջ 83-84: Ter-Levondyan A., Notes sur le Šakē-Kambečan (I<sup>er</sup>-XIV<sup>e</sup> s.), *Revue des études Arméniennes*, Nouvelle serie, t. XXI, Paris, 1988-1989, pp. 326-327, n. 32; Zuckerman C., À propos du Livre des cérémonies, II, 48, *Travaux et Mémoires*, T. 13, Paris, 2000, p. 571; Бархударян С., Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений, с. 53-55. Յակոբեան Ա., Բուն Աղուանքի եւ Հայոց Արեւելից կողմանց թագաւորութիւնները Թ-Ժ դարերում, սին. 222-223, 234-235:

<sup>22</sup> Շապուի Բագրատունոյ Պատմութիւն, Էջմիածին, 1921, էջ 81: Մանրամասն հմմտ. Յակոբեան Ա., Բուն Աղուանքի եւ Հայոց Արեւելից կողմանց թագաւորութիւնները Թ-Ժ դարերում, սին. 229-236: Այլ կարծիք տե՛ս Եղիազարեան Ա., Հայոց Արեւելից կողմանց իշխանութիւնները IX-X դարերում, էջ 31-33:

նեքերիմայ [990-1021 թթ.]]...»<sup>23</sup>: Թում է, թէ Աղուանից կաթողիկոսների շարքում Յովհաննէսն, անկախ անգամ այս ակնյայտ ժամանակավրէպ նշումներից, չէր կարող լինել անելի վաղ, քան Մովսէս Դասխուրանցու օրերում իշխած վերջին՝ Տէր Մովսէս կաթողիկոսը, որի աթոռակալութեան 6 տարիներն, ըստ առկայ թուերի՝ ընկնում են 982-988 թթ. («Տէր Դաւիթ՝ ամս 2 [6]... սա առ ձեռնադրութիւն յԱնանիայէ՝ Հայոց կաթողիկոսէ [իմա՝ 958 թ. - Ա. Յ.]: Տէր Պետրոս՝ ամս ԺԸ<sup>24</sup> [18]. յեպիսկոպոսութենէն Գարդմանայ: Տէր Մովսէս՝ ամս 2 [6]. յառաջնորդութենէն Փառիսոսայ վանաց»)՝<sup>25</sup>: ԺԲ դարի վերջերին Աղուանից կաթողիկոսացանկի լրացմանը ձեռնամուկ

<sup>23</sup> Տե՛ս Մատթէոս Ոստայեցի, ժամանակագրութիւն, էջ 33 («Իսկ ի շարժել յանձնամբ թուականս Հայկազունեաց ազգիս ի յամս ՆԻԵ [425=976/977 թ.] եղել կոչումն յԱստուծոյ սրբոյ հայրապետին Հայոց Անանիայի [941-967 թթ.]]. եւ ձեռնադրեցին հանդերձ քազմութեամբ յաթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց զլան ի բնաւիցս զերանելին զՎահան [967-969 թթ.]]. որ էր զլուս ժողովոյն կաթողիկոսն Աղուանից տէր Յովհաննէս: Արդ՝ ի յայսմ ամի նստաւ յաթոռ հայրապետութեան տանն Հայոց տէր Վահան ի մեծն Արգիշտի]] հրամանաւ Անանիայի, Յովհաննէսի եւ Աշոտոյ Հայոց թագաւորացն [1017/1018-1041 թթ.]], էջ 34 («Դարձեալ ի թուականութեանս Հայոց ՆԼԲ [432=983/984 թ.] մեռանէր սուրբ հայրապետն Հայոց Վահան, կացեալ զամս հինգ ի յաթոռ սրբոյն Գրիգորի. եւ ձեռնադրեցին յաթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց զտէր Ստեփանոս [իմա՝ գահընկէց արուած Վահան Ա Սինեցու հակառակորդը - 969-971 թթ.]]՝ զայր աստուածազգեաց... նստուցանեն զնա հայրապետ Հայոց հրամանաւ եւ օրինութեամբ տեառն Վահանայ []]. որ էր իսկ զլուս ժողովոյն կաթողիկոսն Աղուանից տէր Յովհաննէս, ընդ ժամանակս Վասիլն՝ Յունաց թագաւորին [976-1025 թթ.]], եւ Յովհաննէսի եւ Աշոտոյ Հայոց արքայից [1017/1018-1041 թթ.]], եւ Սենեքերիմայ [990-1021 թթ.]]՝ որդւոյ Ապուսահիլի, որդւոյ Աշոտոյ, որդւոյ Դերենկանն, որդւոյ Գազկայ Արծրունեաց՝ յազգէն Սարասարայի): Հմմտ. նաեւ Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, էջ 15 («Ի թուին Հայոց ՆԻԷ փոխեցաւ յաշխարհէ սուրբ հայրապետն Անանիա. եւ հրամանաւ Բ թագաւորացն Հայոց Յովհաննէսի եւ Աշոտոյ ձեռնադրեցաւ ի տեղի նորա Վահան...») եւ էջ 16 («Ի թուին Հայոց ՆԼԲ մեռանի սուրբ հայրապետն Վահան, եւ ձեռնադրի ի տեղի նորա ի Յովհաննէսէ Աղվանից կաթողիկոսէ Ստեփաննոս, այր քարի եւ հեզ, հրամանաւ Բ թագաւորացն՝ Յովհաննէսի եւ Աշոտոյ...»):

<sup>24</sup> Մխիթար Գօշի ցուցակում այս թիւը «ԺԲ» է (12), թէպէտ Մովսէս Դասխուրանցու «Պատմութիւն Աղուանից»-ի երկու ձեռագրախմբերում է՝ «ԺԸ» (18):

<sup>25</sup> Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի (Քննական քննադիրը եւ ներածութիւնը Վ. Առաքելեանի, Երեւան, 1983 (մեր կազմած նոր գիտա-քննական քննադիր որոշ սրբագրումներով. այսուհետեւ՝ ՊԱ), գիրք Գ, գլ. ԻԳ, էջ 347: Հմմտ. Акопян А. А., Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987, с. 215-216, 277.

եղած Մխիթար Գօշը, որի տեղեկացուածութիւնը Ժ դ. երկրորդ կէսի իրողութիւնների մասին, իհարկէ, զիջում էր հէնց այդ ժամանակ ապրած Մովսէս Դասխուրանցուն, Տէր Մովսէսից յետոյ դնում է Տէր Մարկոսին (առանց նշելու նրանց ժամանակները), ապա Տէր Յովսէփին<sup>26</sup>: Վերջինս, ըստ Ուռհայեցու տեղեկութեան (մեծ հաւանականութեամբ՝ նոյն Յակոբոս Սանահնեցուն յանգող)՝ մասնակցել է եւ նախագահել Անիի 1038 թ. եկեղեցական ժողովին, որտեղ Դէոսկորոս Սանահնեցու կարճատեւ աթոռակալութեամբ (1037-1038 թթ.) ընդմիջուելուց յետոյ Պետրոս Գետադարձը (1019-1054 թթ.) կրկին գրաւեց Հայոց հայրապետական գահը («եւ եղեւ ի թուականութեանս Հայոց Նձէ [487=1038/1039 թ.] լինէր մեծ ժողով ի քաղաքն յԱնի եպիսկոպոսաց, հայրապետաց, կրօնատրաց եւ վարդապետաց, ազատաց եւ իշխանաց իբրեւ չորք հազարաց. որ էր զլուսի ժողովոյն ծերունին Յովսէփ՝ կաթողիկոսն Աղուանից. եւ սուգ մեծ հասուցանէին Դէոսկորոսի եւ յոյժ պարտատրեցին զնա եւ մերժեցին ի պատուոյ եւ ընկեցին յաթոռոյ հայրապետութեան... եւ հաստատեցին զՏէր Պետրոսն յաթոռ հայրապետութեան իւրոյ, եւ եղեւ խաղաղութիւն սուրբ եկեղեցոյն Հայաստան աշխարհին»)<sup>27</sup>:

<sup>26</sup> Տե՛ս Ալիշան Հ. Ղ., Հայապատում, հ. Բ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1901, էջ 385: ՊԱ, Յանդուած Բ, էջ 351: Dowsett C., The Albanian Chronicle of Mxit'ar Goš, BSOAS, XXI/3, London, 1958, p. 479 («տէր Դաիթ՝ ամս Զ, տէր Պետրոս՝ ամս ԺԲ, սորա ի կենդանութեանն հրաժարեալ յաթոռոյն, յաջորդէ յաթոռ իւր զտէր Մովսէս՝ վանական ի Փառիստոյ: Իսկ զկնի տեառն Մովսիսի կալաւ զաթոռ հայրապետութեան այրն Աստուծոյ տէր Մարկոս: եւ յետ նորա տէր Յովսէփ...»): Տուեալ տեղեկատուութիւնը Գօշից քաղել են Կիրակոս պատմիչը (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Աշխատասիրութեամբ Կ. Մէլիք-Օհանջանեանի, Երեւան, 1961, գլ. Ժ, էջ 199. «Տէր Դաիթ՝ ամս վեց. սա առ ծնունդոյթիւն յԱնանիայէ՝ Հայոց կաթողիկոս: Տէր Պետրոս, ամս վեցտասան: Տէր Մովսէս, ամս վեց, յառաջնորդութենէն Փառիստոյ վանացն: Այլա տէր Մարկոս, այրն Աստուծոյ, եւ յետ նորա Յովսէփ...») եւ հետագայ ցուցակագիրները:

<sup>27</sup> Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 77-78: Պատմիչն ունի եւս մի նմանատիպ տեղեկութիւն, որը վերաբերում է Աղուանից կաթողիկոսի կողմից արդէն Բարսեղ Անեցու ծնունդովմանը (1081-1113 թթ., մինչեւ 1105 թ.-ը՝ Գրիգոր Վկայասէրին հակաթոռ). «Դարձեալ ի թուականութեանն Հայոց ի յամի ՇԼ [530=1081/1082 թթ.] արքեպիսկոպոսն Շիրակայ, որ էր ի քաղաքն Անի, որոյ անուն ասէին Տէր Բարսեղ, յարուցեալ զնայր յաշխարհն Հայոց ի յԱղուան գաւառի, ի Լօռէ քաղաք՝ առ թագաւորն Հայոց Կիւրիկէ՝ որդի Անիողիսին Դաթի. եւ խնդրէր Բարսեղ առնել ծնունդորդութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց: Զոր ժողովեալ թագաւորն Կիւրիկէ զեպիսկոպոստնս

Այսպիսով, փորձելով լուծել խնդիրը՝ առաել մեծ հաւանականութեամբ կարելի է ենթադրել, որ Յովհաննէս Աղուանից կաթողիկոսն իրականում աթոռակալել է Մարկոսի (հաստատապէս՝ 980-990-ական թթ.) եւ Յովսէփի (հաստատապէս՝ 1030-ական թթ.) միջեւ, սակայն նրա անունն ուղղակի ինչ-որ պատահականութեամբ դուրս է մնացել անելի քան 150 տարի անց Մխիթար Գօշի կազմած կաթողիկոսացանկից: Ինչ վերաբերում է Մատթէոս Ուռհայեցու պնդումներին՝ 960-970-ական թթ. Անիի եւս երկու եկեղեցական ժողովների՝ իբրեւ թէ Յովհաննէսի մասնակցութեամբ կայացած լինելու վերաբերեալ, ապա կարելի է ենթադրել, որ պատմիչն իր երեւակայութեամբ է լրացրել-ծեւատրել դրանք. ընդ որում՝ նա յենուել է կա՛մ պարզապէս Գագիկ Ա-ի թագադրման արարողութեանը Փիլիպպէ արքայի ու Յովհաննէս կաթողիկոսի մասնակցելու մասին իր աղբիւրի՝ Յակոբոս Սանահնեցու հաղորդման վրայ (որը եւ սխալմամբ միախառնել է Անին թագաւորանիստ հռչակած 961 թ. արարողութեան հետ), կա՛մ, որ թւում է անելի՝ հաւանական՝ ունենալով այդ աղբիւրի եւս գոնէ մէկ տեղեկութիւն (գուցէ՛ ինչ-որ չափով խաթարուած բնագրով)՝ Յովհաննէսի իրական մասնակցութեան մասին Անիի մի ուրիշ եկեղեցական ժողովի՝ հրաւիրուած Հայոց կաթողիկոսի ընտրութեան առիթով<sup>28</sup>: Իհարկէ, նկատի ունենք Սարգիս Սեւանցուն 1019 թ.

---

Աղուանից աշխարհին եւ բերեալ զՏէր Ստեփանոս կաթողիկոսն Աղուանից ի վանքն, որ կոչի Հաղբաթ, ձեռնադրեցին զՏէր Բարսեղ կաթողիկոս յաթոռ սրբոյն Գրիգորի ի վերայ ամենայն աշխարհին Հայոց՝ հրամանաւ Կիւրիկէ թագաւորին եւ Տեառն Ստեփանոսի, որ ունէր զաթոռ սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի» (էջ 220-221):

<sup>28</sup> «Հայաստանի եւ Աղուանքի թագաւորութիւններն ու Բիզանդական կայսրութիւնը ժ դարում» հայ-ֆրանսիական գիտաժողովում (Երեւան, 20-22 Սեպտեմբեր, 2010) ընթերցած «Հայ-աղուանից կաթողիկոսութիւնը ժ դարի երկրորդ կեսին» զեկուցման մէջ Մելանիա Բալայեանը փորձեց նորովի հիմնաւորել՝ ըստ Մատթէոս Ուռհայեցու տուեալների՝ Աղուանից Յովհաննէս կաթողիկոսի աթոռակալութիւնը 960-970-ական թթ. վերագրելու հնարատրութիւնը (Դաւիթ եւ Պետրոս կաթողիկոսների միջեւ, ինչպէս ենթադրում էին դեռ Մակար Բարխուդարեանցը եւ Հր. Աճառեանը, տե՛ս Մ. եպ. Բարխուդարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, էջ 170-172: Աճառեան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երեւան, 1946, էջ 560): Սակայն թւում է, թէ վերը ներկայացուած մեր վարկածը թոյլ է տալիս անելի ամբողջականօրէն մեկնաբանել Աղուանից (Փաղիսոսի) Փիլիպպէ արքայի ու Յովհաննէս կաթողիկոսի հետ կապուած պատմական իրողութիւնների եւ դրանց մասին ժԲ դարի պատմիչի պատկերացումների գոնէ մեծ մասի անհամապատասխանութեան խնդիրը:

յաջորդած Պետրոս Գետադարծի ընտրութիւնը, որի մասին Ուտիայեցի պատմագիրն ունի զարմանալիօրէն յակիրճ գրառում, այն էլ՝ արդէն կաթողիկոսացած Պետրոսի ու Վասիլ կայսեր հանդիպմանը վերաբերող ծաւալուն պարբերութիւնից յետոյ (ընդ որում՝ այդ պարբերութեամբ սկսում է Յակոբոսի «Ժամանակագրութեան» մեզ հասած բնագրական պատահիկը) եւ իրականից 3 տարի շեղուող թուագրումով. «Ի թուականութեանս Հայոց ՆՀԱ [471=1022/1023 թթ.] մեռաւ Տէր Սարգիս կաթողիկոսն Հայոց [992-1019 թթ.] եւ հաստատեաց յաթոռ իւր հայրապետ զՏէր Պետրոս»<sup>29</sup>: Այնինչ՝ Սանահնեցու կորսուած բնագրում այդ նշանակալի իրադարձութեան՝ նմանատիպ ուրիշներից ոչ պակաս հանգամանալից ներկայացուած լինելը պիտի անելի քան սպասելի լինէր:

գ) «Դարբանդ-Կապանքի» արքայացանկի չորրորդ անուան համար (Սեադայ) Մատթէոս Ուտիայեցուն հիմք է ծառայել, ամենայն հաւանականութեամբ՝ «[Բաղք-] Կապանի» արքայ Սենեքերիմի (մեր բնագրում՝ *Սենեքարիմ*) հօր՝ Սեադայ Խաչէնցի իշխանի մասին ինչ-որ մի գրատր կամ բանատր լիովին իրական տեղեկատուութիւն, որում նա ներկայացուած է եղել իբրեւ «Աղուանից թագատր»: Այս տարբերակով պարզում է, թէ ինչ հանգամանք է պատճառ դարձել Ուտիայեցի պատմագրի համար՝ վրիպմամբ միախառնելու «Աղուանից» եւ «Կապանք»-ի Հայոց արքայատոհմերը, որից յետոյ նա այդ «Կապանք»-ը նաեւ թեթեւօրէն կապել է «Դարբանդ աշխարհի» հետ («սահմանակից Օզաց եւ Աբանից»):

դ) Ուտիայեցու ցուցակի վերջին երկու՝ իրականում Սիւնեաց (Կապանի) արքաներ *Սենեքերիմի* ու նրա որդի *Գրիգորի* անունների համար հիմք է ծառայել, ինչպէս նշեցինք նախորդ կէտում, Սենեքերիմի՝ «Աղուանից թագատր» Սեադայի որդին լինելու վերաբերեալ լիովին սպասելի ու հաւաստի տեղեկատուութիւնը, որը մեր պատմիչն, իհարկէ, կարող էր ունենալ՝ գոնէ, իբրեւ դէպքերի

<sup>29</sup> Եթէ մեր վարկածը հաստատուի, ապա եւս մի լրացուցիչ փաստարկով կ'ապացուցուի Կարէն Իզբաշեանի ճշգրտումը, ըստ որի Գագիկ Ա-ի մահը պէտք է թուագրել 1017/1018 թուականով, այլ ոչ թէ՝ ամենդական 1020-ով, քանի որ ամենդականը յաջորդում է Պետրոս Գետադարծի ընտրութեանը (1019 թ.)՝ կայացած, ինչպէս վեր է հանում Ուտիայեցու (=Յակոբոս Սանահնեցու) նշումներից, «հրամանա... Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ Հայոց թագատրացն»:

ժամանակակից: Գրիգոր Բ-ի մասին նա հենց այդպիսի՝ ժամանակակից յատուկ նշում ունի. «որ դեռ եա կենդանի էր՝ մինչեւ գրեթե զայս մատենագրութիւնս մեր»: Եւ այդ նշումը ճիշտ է, քանի որ Գրիգոր արքայի երկարատեւ իշխանութիւնն սկսուել էր սելջուկների կողմից նրա հօր (Սենեքերիմի) ուխտադրութ սպանութիւնից յետոյ (1094 կամ 1096 թ.), իսկ Ուտիայեցու երկն, ըստ ժամանակագրական վերջին ճշգրտման՝ աւարտուած է 1128 կամ 1131/1132 թուականով<sup>30</sup> (մեզ հասած ձեռագրում այն մինչեւ 1162/1163 թ. շարունակել է Գրիգոր Քեսունցի երէցը): Ի դէպ, անգամակ Գրիգոր Բ-ի իշխանութեան աւարտն աւանդաբար դրուած է 1066 թ.՝ ըստ Ստեփաննոս Օրբէլեանի գլ. Կ-ի (միւս տարբերակում՝ ԿԱ) մատուցած ժամանակագրութեան<sup>31</sup>. Նրա վախճանից յետոյ խաչէնից բերուեց եւ 4 տարի Կապանում թագաւորեց Բաղաց վերջին արքայ Հասանը (անուանուած նաեւ՝ *Գեռաքարեցի*, աւանդաբար՝ մինչեւ 1170 թ.): Սակայն մեր վերջին աշխատանքում փորձել ենք ցոյց տալ, որ հաշուի առնելով հետագայ խաչէնեան իրողութիւնները (այդ թւում՝ վիմագրական նորայայտ եւ դժուար հերքելի տուեալները)՝ նշուած թուերն անհրաժեշտ է սրբագրել՝ յետ տանելով շուրջ 15 տարով<sup>32</sup>:

Եւ յաւարտս կարելի է յատուկ անդադառնալ այն խիստ ուշագրաւ իրողութեանը, որը շօշափուեց քիչ վերելում, Փիլիպպէ Աղուանից (Փառիսոսի) թագաւորի մասին Մատթէոս Ուտիայեցու հաղորդումների քննութեան առիթով: Ինչպէս տեսանք, դէպքերին փաստօրէն ժամանակակից Յակոբոս Սանահնեցու վկայութիւնների հիման վրայ (թէկուզ եւ՝ մեզ առանձին չհասած) ԺԲ դարի պատմիչի կողմից արձանագրուած են փաստեր՝ ԺԱ դ. առաջին տասնամեակների Աղուանից կաթողիկոսների՝ Յովհաննէսի եւ Յովսէփի ձեռքով (աւելի ճշգրիտ լինելու համար՝ Անի մայրաքաղաքում նրանց գլխաւորութեամբ

<sup>30</sup> Տե՛ս Բոզոյեան Ա., Բիւզանդիայի արեւելեան քաղաքականութիւնը եւ Կիլիկեան Հայաստանը ԺԲ դարի 30-70-ական թուականներին, Երեւան, 1988, էջ 28-30 (նախորդ հետազոտողների մօտ աւանդաբար նշում էր 1136/1137 թուականը):

<sup>31</sup> Տե՛ս Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, Մոսկուա, 1861, էջ 247: Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 337:

<sup>32</sup> Տե՛ս Յակոբեան Ա., խաչէն-հօխանաբերդ ամրոցը եւ նրա իշխանատոհմը Թ-ԺԳ դարերում, Հանդէս ամսօրեայ, 2010, ԾԻԴ տարի, Վիեննա-Երեւան, սիւն. 115-124:

անցկացուած ժողովներում) Հայոց հայրապետների, ըստ ամենայնի՝ փոխադարձութեան սկզբունքով ձեռնադրուելու մասին (մի նոյնանման տեղեկութիւն ունենք նաեւ 1081 թ. Տէր Ստեփանոսի կողմից Բարսեղ Անեցուն Հաղբաթի ժողովում ձեռնադրուելու վերաբերեալ): Ըստ էութեան, դա հէնց այն պահանջն էր, որ Ժ դ. վերջերին մեծ եռանդով առաջ էին քաշում Աղուանից եկեղեցական (եւ ենթադրաբար, նաեւ՝ աւատական աշխարհիկ) շրջանակները՝ ի պատասխան Հայոց կաթողիկոսութեան փորձերի (յանձին, օր.՝ Անանիա Մոկացու ջանքերի)՝ վերականգնելու Թ դ. վերջից - Ժ դ. կէսերի ժամանակաշրջանում խաթարուած աւանդական կարգը, ըստ որի Աղուանից եկեղեցու ղեկավարի օրինական ձեռնադրութիւնը պիտի կատարուէր «հաւասարների մէջ առաջինի» (*primus inter pares*) գերակայ կարգավիճակ ունեցող Հայոց հայրապետի կողմից: Նախորդ դարերի բազմատեսակ աղբիւրներն առանց բացառութեան արձանագրում են միմիայն այդ աւանդական կարգը: Այն սկսում էր հէնց քրիստոնէութեան պաշտօնական ընդունումից, որը Հայաստանում իրագործուեց Գալերիոս կայսեր՝ 311 թ. Ապրիլի 30-ին (իր մահուանից 5 օր առաջ) Սարդիկէում հրապարակած «Հանդուրժողութեան մասին» եղիկտից մօտ 2 ամիս անց (Գրիգոր Լուսաւորչի՝ «Ելն ի վիրապէն», որը 311-ին ընկնում էր Յունիսի 24-ին). դրան 311-312 թթ. ծմռանը, ըստ Եսեբիոս Կեսարացու՝ հետեւեց արեւելեան պրովինցիաներին տիրող կայսերակից Մաքսիմիոս Դայայի «ամոթալի» պատերազմը Հռոմի «դաշնակից եւ բարեկամ» քրիստոնեայ «հայերի» (իմա՝ Հայաստանի) դէմ, նշուած պրովինցիաների քրիստոնեաների դէմ նրա վերսկսած հալածանքների ընթացքում<sup>33</sup>: Իսկ Աղուանքի դարձը վերագրում է 315

<sup>33</sup> Մանրամասն տե՛ս Chaumont M.-L., *Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Sassanides à la conversion du royaume*, Paris, 1969, pp. 159-161; Mahé J.-P., *Die Bekehrung Transkaukasiens: eine Historiographie mit doppeltem Boden, Die Christianisierung des Kaukasus (Armenia, Georgia, Albanien)*, Referate des Internationalen Symposions (Wien, 9-12 Dezember 1999), S. 111; Mardirossian A., *Le Synode de Vagarshapat (491) et la date de la conversion au christianisme du royaume de Grande Arménie (311)*, *Revue des études Arméniennes, Nouvelle serie*, T. 28, Paris, 2001-2002, pp. 249-260. Իւզբաշեան Կ., *Հայագիտութեան ներածութիւն*, Երեւան, 2006, էջ 12: Ծովն Մ.-Լ., *Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռնադրութիւնը Կեսարիայում եւ մկրտութիւնը Բազաւանում [թարգմ. եւ ծանօթագրումները Ն. Ղարիբեանի եւ Ա. Յակոբեանի], Հանդէս ամսօրեայ, ՃԻԷ տարի, Վիեննա-Երեւան, 2013, էջ 1-34: Պէտք է նշել, որ գրականութեան մէջ շարու-*

թ. սկզբին, երբ Կապադովկիական Կեսարիայի Ղեռնդիոս արքեպիսկոպոսի նստոցում անցկացրած 20 եպիսկոպոսների ժողովում (314 թ. Սեպտեմբեր, արդեն 313 թ. Միլանի էդիկտից յետոյ, որով Կոստանդին Մեծը եւ Լիկինիոսը քրիստոնէութիւնը պաշտօնապէս հռչակեցին կայսրութիւնում ընդունելի կրօն) Մեծ Հայքի քահանայապետ ձեռնադրուած Լուսատրիչն, ըստ յունարէն եւ այլ թարգմանութիւններով մեզ հասած «Գրիգորի Վարք»-ի արժանահաւատ տեղեկութիւնների՝ այդ երկիր ուղարկեց Թովմա Սատաղեցի եպիսկոպոսին՝ Տրդատ Մեծի կանչով Հայաստան ժամանած, Գրիգորին ձեռնադրութեան ճանապարհած, ապա դիմաւորած ու նրա կողմից Արածանիում մկրտուած (Մեծ Հայքի, Վիրքի եւ Եգերք-Լազիկայի արքաների, բազմաքիւր ժողովրդի ու զօրքերի հետ միասին) Աղուանից թագաւորի ուղեկցութեամբ<sup>34</sup>

նակտւած է նաեւ Հայոց դարձի ինչպէս աւանդական թուականի շրջանառութիւնը (301-302 թթ., պէտք է յիշել, որ այն ոչ թէ նոր ժամանակի գրականութիւնից է գալիս, այլ թէկուզ եւ վրիպմամբ՝ հաշտարկուել ու սրբագործուել է, ըստ ամենայնի՝ է. դ. սկզբներին), այնպէս էլ Հ. Պօղոս Անանեանի տեսակէտի կրկնութիւնը, ըստ որի Լուսատրիչը Վիրապից ազատուել է Կեսարիայում ձեռնադրուելուց ոչ շատ առաջ, նոյն 314-ին (Անանեան Հ., Գրիգոր Լուսատրիչի ձեռնադրութեան թուականը եւ պարագաները, Վեներտիկ - Ս. Ղազար, 1960, վերահրատ.՝ 1998): Շարունակուած են յայտնուել նաեւ փորձեր՝ փաստարկելու այլ թուագրութիւնների հնարարութիւնը, տե՛ս, օր.՝ Մանասէրեան Ռ., Հայաստանը Արտաագղից մինչեւ Տրդատ Մեծ, Երեւան, 1997, էջ 197-201: Յարութիւնեան Բ., Ե՛րբ է քրիստոնէութիւնը Հայաստանում հռչակուել պետական կրօն, Հանդէս ամսօրեայ, ՃՃԷ տարի, Վիեննա, 2003, սիւն. 85-195 (դնում են 305-306 թթ.): Yevadian M., Christianisation de l'Arménie, Retour aux sources, vol. II, L'oeuvre de saint Grégoire l'illuminateur, Lion, 2008, pp. 365-370 (դնում է 294-296 թթ.): Սակայն վերջին հեղինակները փաստօրէն խառափել են Մարի-Լուիզ Շօմնի փաստարկումների քննարկումից, ըստ որոնց՝ Հայոց դարձը (սկսելով Վիրապից Գրիգորի ելքից) տեղի է ունեցել այսօրուանից ուղիղ 1703 տարի առաջ:

<sup>34</sup> Տե՛ս Garitte G., Documents pour l'étude du livre d'Agathange, Rome, 1946, pp. 70-72, 97-99, 101-102, § 92, 98, 159, 163, 164, 170 (աշխարհաբար թարգմանութիւնը տե՛ս Ագաթանգեղոսի պատմութեան յունական նորայայտ խմբագրութիւնը /Վարք/, թարգմ. յունարէն քնագրից՝ Հ. Բարթիկեանի, Առաջաբան եւ ծանօթագրութիւններ՝ Ա. Տէր-Ղեռնդեանի, - Էջմիածին, 1966, է. էջ 28-34, Ը, էջ 46-51, Թ-Ժ, էջ 79-87, յատկ. տե՛ս էջ 51, 79, 84-85): Հմմտ. Акопян А. А., Албания-Алуанк, с. 124-126: Նիկ. Մանն աւելի վաղ յայտնաբերել են հրատարակել էր «Գրիգորի Վարք»-ի արաբերէն թարգմանութիւնը (Marr H., Крещение Армян, Грузин, Абхазов и Апанов святым Григорием (Арабская версия), С. Петербург, 1905, հիմն. Տէր-Ղեռնդեան Ա., Ագաթանգեղոսի արաբական խմբագրութեան նորայայտ ամբողջական քնագիրը, Պատմա-բանասիրական հանդես,

(վերջինս, ըստ ամենայնի՝ մօտ 298-318 թթ. իշխած Վաչագան Ա Քաջ Արշակունին էր, այլ ոչ թե՛ շուրջ 338-374 թթ. գահակալած Ուտնայրը, որին վրիպմամբ Աղուանից դարձի իրագործող է հռչակել ուշ՝ է դարում ծնունդ առած աւանդոյթը<sup>35</sup>): Դրանից յետոյ յայտնի են Լուսատրչի Գրիգորիս թոռան՝ Աղուանից (եւ Վրաց) «կաթողիկոս» ուղարկելը (մօտ 330 թ.), 2 դարի կեսերի ասորի պատմիչ Զաքարիա Հռետորի վկայութիւնը այսրկովկասեան երկրների եկեղեցիների՝ Դուինի Հայոց կաթողիկոսի ենթակայութեան տակ գտնուելու մասին, է դ. սկզբին Հայոց հայրապետութեան նւիրապետութեան մէջ Աղուանից եկեղեցու համար արքեպիսկոպոսութեան կարգավիճակի սահմանումը (ճիշտ է, այս տեղեկատւութիւնն արձանագրուած է լոկ Ը դ. կեսերին), Ը դ. սկզբում Եղիա Արճիշեցու հետետղական ու յաջողուած պայքարը Աղուանից ինքնընծայ կաթողիկոս Ներսէս Բակուրի դէմ եւ աղբիւրագիտական նմանատիպ այլ փաստեր<sup>36</sup>:

Անանիա Մոկացու յայտնի թղթում ներկայացուած պատկերից երեւում է, որ աւանդական կարգը չի վիճարկուել նաեւ Թ դ. վերջի Ժ դ. առաջին տասնամեակների շրջանում, երբ քաղաքական խառնակ իրավիճակից դրդուած՝ Աղուանից չորս կաթողիկոսներ ձեռնադրուել էին սեփական եպիսկոպոսների կողմից, առանց Հայոց հայրապետների համաձայնութեան: Բայց արդէն կարճ ժամանակ անց Մովսէս Դասխուրանցի պատմագիրն այնքան ոգեշնչուած էր Ժ դ. վերջերի՝

1973, 1, էջ 209-236 (Жамкочян А., Жизнь св. Григория Просветителя Армении по арабской синайской рукописи 455, Ереван-Москва, 2009). պահպանուել են նաեւ երկի ասորական եւ քարշունի տարբերակները (Van Esbroeck M., Le résumé syriaque de l'Agathange, Analecta Bollandiana, T. 95, fasc. 3-4, 1977, pp. 291-358; նոյնի՝ Un nouveau témoin du livre d'Agathange, Revue des études Arméniennes, Nouvelle serie, T. VIII, Paris, 1971, pp. 13-17): 460-ական թթ. սկզբին Գիւտ Արահեզացի կաթողիկոսը (դեռ կոչուած՝ եպիսկոպոս) իր թղթում չի տալիս Աղուանից այս առաջին եպիսկոպոս Թովմա Սատաղեցու անունը, սակայն կոչում է նրան «այր մի երանելի՝ ձեռնադրեալ յեպիսկոպոսութիւն, ի Հոռվմ քաղաքէ, որ եկեալ էր ընդ Տրդատայ արքային» (ՊԱ, գլ. Ա.Ժա, էջ 20). երկի նոր հրատարակութիւնը տե՛ս Գիւտ Արահեզացի, Թուղթ առ սուրբն Վաչէ, Գիտա-քննական քննադիրը եւ առաջաբանը Ա. Յակոբեանի, Մատենագիրը Հայոց, հ. Ա, Ե դար, Անթիլիաս, 2003, էջ 1075-1089 (հատուածը՝ էջ 1081):

<sup>35</sup> Մանրամասն տե՛ս Յակոբեան Ա., «Վաչագանի վէպ»-ը եւ Արշակունեաց թագաւորութեան խնդիրը Դ-2 դարերի Աղուանքում, Հանդէս ամսօրեայ, 2003, ՃԺԷ տարի, Վիեննա, սիւն. 70-84:

<sup>36</sup> Մանրամասն տե՛ս, օր.՝ Акопян А. А., Албания-Алуанк, с. 127-142.

վերը նշում գաղափարով (կաթողիկոսների փոխադարձ ձեռնադրություն), որ չէր խորշում անգամ իր աղբիւրի բնագիրը կեղծելուց. ՊԱ, Գ.է գլխում նա արտագրել է 704 թ. Պարտաւի ժողովի ընդունած մի փաստաթղթից («Ձեռնարկ, զոր խնդրեաց եղիա՝ Հայոց կաթողիկոս ի ժողովոյն Աղուանից վասն միաբանութեան եւ ուխտի հաստատութեան Հայոց եւ Աղուանից». այն պահպանուել է նաեւ առանձին, այսպէս կոչուած «Էջմիածնական Գիրք թղթոց»-ի երկու գրչագրերում՝ ՄՄ, թիւ 2966, 3062 եւ նորերս գիտա-քննական բնագրով վերահրատարակուել մեր կողմից<sup>37</sup>)՝ «պայմանեցաք առաջի Աստուծոյ եւ ձերոյ հայրութեանդ, եթէ ձեռնադրութիւն հայրապետութեանս Աղուանից ի սուրբ Գրիգորի աթոռոյն լիցի՝ միաբանութեամբ աշխարհիս», որին յաջորդող բնագրի փոխարէն իր կողմից շարադրել է. «եւ Հայոց աթոռոյն ձեռնադրութիւն յԱղուանից աթոռակալէն լիցի, զի այս երիցագոյն է քան զՀայոցդ»<sup>38</sup> (ի դէպ, անկասկած՝ Դասխուրանցու հեղինակած այս կտորը պահպանուել է «Պատմութիւն Աղուանից»-ի միայն Բ խմբի *bclrv* ձեռագրերում եւ Ա խմբի միակ վաղ՝ 1730 թ. ընդօրինակութիւն *h*-ում, քանի որ ԺԸ դ. երկրորդ կէտում Ղունկիանոս դպիրը երկի հնագոյն՝ ԺԳ դարի *o* գրչագրում պարզամիտ «բնագրագիտական» վերականգնում է կատարել՝ քերելով իր կարծիքով՝ «յետնամոյծը» եւ փոխարէնը վերը նշում «Գիրք թղթոց»-ի գրչագրերից դնելով Ը դարի սկզբնաղբիւր-փաստաթղթի բնագիրը. «որպէս եւ էրն ի սրբոյն Գրիգորայ անտի, զի անդ ընկալաք զլուսատրութիւն եւ ճշմարտութեամբ գիտեմք, թէ զոր դուք ընտրէք՝ հաճոյ Աստուծոյ է եւ մեզ»)՝<sup>39</sup>:

Սակայն մեզ համար տուեալ դէպքում կարեւոր է ոչ այնքան Ժ դարի Աղուանքի եկեղեցական ու աշխարհիկ շրջանակների պատասխան պահանջի պատմական հիմնատրուածութիւնը (թէեւ վերջինի խախտու

<sup>37</sup> Յակոբեան Ա., Եղիա Արճիշեցի կաթողիկոսի թղթերը (Ը դար), Հանդէս ամսօրեայ, ՃԻՁ տարի, Վիեննա-Երեւան, 2012, սիւն. 1-24:

<sup>38</sup> Տե՛ս ՊԱ, էջ 302, տողատակ 7-9:

<sup>39</sup> Մանրամասն հիմն. մեր նախորդ աշխատանքներում. Յակոբեան Ա. Յ., Եղիա Արճիշեցի կաթողիկոսի նորայայտ թուղթը, Պատմաբանասիրական հանդէս, 1981, 4, էջ 142-148: Յակոբեան Ա., Մովսէս Կաղանկատուացու «Աղուանից պատմութեան» ձեռագրերը, Բանբեր Մատենադարանի, 1986, 15, էջ 112-113: Аполян А. А., Албания-Алуанк, с. 152-154, 206-207, 262-263.

լինելը եւս կարեւոր ցուցիչ է, որպէսզի վստահութեամբ վերաբերուենք նախորդող դարերի ասանդոյթի հաւաստիութեանը), որքան այն, որ այդ՝ թէկուզ եւ հիմնազուրկ պայմանը փաստօրէն ընդունուել է: Եւ դա, կարծես թէ, ակնյայտօրէն ցոյց է տալիս ոչ այլ ինչ, քան այն օրինակելի խնամքն ու խորաթափանցութիւնը, որոնցով ժամանակի ընտրախաւի պատասխանատու ներկայացուցիչները մօտենում էին աւատական մասնատուածութեան խորացման պայմաններում էթնիկ համախմբութեան համար վտանգ ներկայացնող հասարակական միտումներին եւ անհրաժեշտութեան դէպքում չէին խորշում ընդհուպ ամենալուրջ փոխզիջումների դիմելուց: Այստեղ տեսնում ենք, որ փոխզիջումն արուել է անգամ այնպիսի նրբանկատ ոլորտում, ինչպիսին եկեղեցական կառոյցի աստիճանակարգն էր (իսկ նմանատիպ մի լուրջ իրողութիւն ունենք նաեւ աշխարհիկ ոլորտում, երբ կենտրոնական Բագրատունեաց իշխանութիւնն ինքն սկսեց ճանաչել եւ հաստատել ու ինվեստիտուրայով ապահովել տեղական մանր թագաւորութիւններին. աղբիւրները նկարագրում են այդպիսի հաստատումը Լօռու եւ Կարսի թագաւորութիւնների համար<sup>40</sup>):

Ի դէպ, ինչպէս արդէն նկատուած է գրականութեան մէջ, հէնց Մատթէոս Ուռհայեցու՝ ԺԲ դարի առաջին կէտում շարադրուած «Ժամանակագրութեան» արձանագրումների բովանդակութիւնից ու ոճից է ամենից լաւ երեւում (այդպէս նաեւ՝ Մխիթար Գօշի երկերից, ով հիմնականում ստեղծագործել է ԺԲ դ. երկրորդ կէտում), որ Ժ դ. վերջին իր՝ ըստ ամենայնի, բարձրակէտին հասած էթնոմասնատմանը միտուած ճգնաժամային գործընթացը (այդ պահին Հայոց Արեւելից կողմանքում կարող էր անգամ ձեւաւորուել հայ էթնոսից անջատուած դուստր էթնիկ միատր՝ «աղուաններ» կամ «արեւելցիներ» նոր ինքնանուանում-էթնոնիմով<sup>41</sup>) ԺԱ դարում թուլացել էր ու մարել<sup>42</sup>:

<sup>40</sup> Տե՛ս Մաթեոսեան Ռ., Տաշիր-Ձորագետ (X դար - XII դարի սկիզբ), էջ 74-75, 120-123:

<sup>41</sup> Մանրամասն տե՛ս Акопян А. А., Албания-Алуанк, с. 267-272; Акопян А. А., Мурадян П. М., Юзбашян К. Н., К изучению истории Кавказской Албании (по поводу книги Ф. Мамедовой "Политическая история и историческая география Кавказской Албании"), Պատմա-բանասիրական հանդէս, 1987, 3, էջ 169-175; Akopyan A., Galstyan H., Concerning the Study of ethnic Processes in the Caucasian Albania (Antiquity and Early Middle Ages), 12<sup>th</sup> International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Zagreb, 1988 (USSR Academy of Sciences, N. Mikloukho-Maklay Institute of Ethnography),

Ուտիայեցի պատմիչը պարբերաբար առիթ է գտնում՝ բազմազան ձեւերով նշելու «Աղուանք»-ի պատկանելութիւնը «Հայոց աշխարհին» (գրելով, օր.՝ «յաշխարհին Աղուանից, որ ասի խորին աշխարհ Հայոց, որ է աթոռ սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի»<sup>43</sup>), ընդ որում՝ փաստօրէն ոչինչ չիմանալով Կոտի՝ էթնիկապէս բուն աղուանական. ծախսափնեակի մասին (որտեղ, ի դէպ, աղուանական հաաքական ընդհանրութեան՝ քրիստոնէութիւնը պահպանած հատուածի էթնոհամախմբման ճանապարհով արդէն տեղի էր ունեցել նոր՝ «ուդիներ» ինքնանուանմամբ էթնոսի ձեւատրումը<sup>44</sup>): Բայց նոյնը տեսնում ենք արդէն ԺԱ դ. երկրորդ կէսին, Գրիգոր Մագիստրոս Պաիլատունու խօսքում. «ի մերում սեփիանկանին իսկ յԱղուանեանն աշխարհի աանն՝ կոչեցեալ Ծար...»<sup>45</sup>:

Moscow, 1988, pp. 10-12 (վերահրատ.՝ Գալստեան Հ., Յօդուածներ, յուշագրութիւններ, հարցազրոյցներ..., Երեւան, 2002, էջ 154-155):

<sup>42</sup> Տե՛ս, օր.՝ Մնացականեան Ա., Աղուանից աշխարհի գրականութեան հարցերի շուրջը, Երեւան, 1965, էջ 221-233:

<sup>43</sup> Մատթէոս Ուտիայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 230: Տե՛ս նաեւ Դափթ Անհողինի (մօտ՝ 996-1048 թթ.) յայտնի կոչը Աղուանից Յովսէփ կաթողիկոսին. «Արդ՝ ժողովեա՛ զամենայն եպիսկոպոսունսդ Հայոց աշխարհիդ, որ յԱղուանն են եւ ի բանակ այսր հասի՛ր» (էջ 81), կամ՝ Բարսեղ Անեցու ձեռնադրման նկարագրութեան մէջ. «զնայր յաշխարհն Հայոց ի յԱղուան գաառի...» (էջ 221): Հայոց Արեւելից կողմանքում ծնուած եւ ստեղծագործած Մխիթար Գօշի մօտ եւս («Վկայաբանութիւն Խոսրովու Գանձակեցոյ» երկում) հմմտ., օր.՝ «Ի ժամանակս բռնակալութեանն Ղեմացոց, յորում վաղ ուրեմն բարձեալ էր թագաւորութիւնն Հայոց ի սպառսպոտ եւ անտերույք շրջէին մնացորդ իշխանաց, որ ընդ ընաւ աշխարհիս վարատեայք՝ ոչ հնազանդելով միմիանց, մանաւանդ այնոքիկ, որ բնակեալ էին յամուրս աշխարհին Արցախայ» (տե՛ս Հայոց նոր վկաները, Աշխատութեամբ Յ. Մանանդեանի եւ Հ. Աճառեանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 23): Հմմտ. Аполян А. А., Албания-Алуанк, с. 271-272.

<sup>44</sup> Այդ էթնոսն առաջինը յիշատակում է Յովհաննէս պատմիչը (Յովհաննէս կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 258). «քանզի դրացիք մեր եւ ազգք, որ շուրջ զմեաք են՝ Յունականք եւ Եգերացիք եւ Գուգարացիք եւ Ուրէացիք, հիախսական ազգք՝ բնակեալք առ ոտամբն Կովկասու...»: Տեղին նշենք, որ նախորդող՝ «Գուգարացիք» անուամբ պատմիչը կոչում էր կախէթցիներին (ծանարներին ու վրացիներին հարեան):

<sup>45</sup> Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, Բնագիրն առաջաբանով եւ ծանօթութիւններով... լոյս ընծայեց Վ. Կոստանեան, Ալեքսանդրապոլ, 1890, էջ 221: Նոյնն է նաեւ Վանական Վարդապետ Տաուշեցու մօտ (ԺԳ դ. առաջին կէս. նրա ձեռագրական ժառանգութեան մեծ մասը դեռեւս հրատարակուած չէ), ինչպէս նաեւ վերջինիս աշակերտ Կիրակոս

# THE TESTIMONIAL OF MATTHĒOS URHAYETSI ON PROCLAMATION OF ANI THE CAPITAL CITY IN 961 (A NEW STUDY OF THE SOURCE)

The problem of authenticity of the single testimonial of Matthēos Urhayetsi about the proclamation in year 961 of Ani the capital city is closely linked to the problems of correct time of lives of "Albanian" king Philippē and catholicos Yovhannēs both indicated in the same source. It has been shown that while describing a solemn ceremony Matthēos Urhayetsi has mixed different data of two different sources the latest of which is about the coronation ceremony of the Armenian king Gagik I (989/990-1017/1018) in 1007/1008. The Albanian catholicos Yovhannēs, who accompanied the king P<sup>h</sup>arisos Philippē, an attendant of that ceremony, had probably participated in the Ani council of 1019 too, which has elected the Armenian catholicos Petros Getadardz.

Matthēos Urhayetsi was mistaken by presenting Vachagan and Gagik (the princes of Gorozu, the mid 10<sup>th</sup> century) as ancestors of king Philippē, and Sevada (the king of Khachēn, the mid 11<sup>th</sup> century) as well as the kings of Batq-Kapan Seneqerim (1072-1094/1096) and Grigor II (1094/1096-1166) as descendants of Philippē.

This study focuses on four episodes in the chronicle of Matthēos Urhayetsi, which go back to his source, Yakob Sanahinetsi, a contemporary of the events described. It follows from these testimonies that in the early 11<sup>th</sup> century, the Armenian Church acquiesced to the demand of the Albanian Church that its catholicos should ordain his Armenian counterpart, just as the latter had the right to ordain the catholicos of Albania (A<sup>h</sup>uank'). This procedure marked a sharp departure from the old order, which emerged in the 4<sup>th</sup> century, when Christianity was adopted in Armenia (June 311) and, through Armenian intermediary, in Albania (early 315). In fact, this old order had been violated in the late 9<sup>th</sup> century, when political instability in Armenia prompted the Albanian bishops to appoint their catholicos independently. The efforts of the Armenian catholicos Anania Mokatsi (941-967, who blessed, in 961, the inauguration of Ani as the capital of Bagratid Armenia) to restore the old order had only a partial success.

---

Գանձակեցու (ԺԳ դ. կես) եւ հետագայ մատենագիրների երկերում (մանրամասն տե՛ս Մնացականյան Ա., Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, էջ 229-233):

This "Albanian trend" (as expressed by Movses Daskhurantsi and other writers) was supported by the separatist aspirations of the elite, both lay and spiritual, of the Armenian-inhabited right bank of the Kur river (provinces of Artsakh and Utik). This trend, if developed, could split the Armenian people and provoke the emergence of a new Armenian-speaking ethnos with its own self-consciousness and self-designation, "Atuanians" or "Easterners". However, the evidence of Matthēos Urhayetsi, showing that on three or four occasions the Armenian catholicos was ordained at a council chaired by his Albanian counterpart (in Ani and in Hag<sup>h</sup>bat), demonstrates that the Armenian spiritual elite found a way to suppress these separatist tendencies. It devised compromise solutions in contested matters just as the lay elite did in the late 10<sup>th</sup> century by investing local kings in exchange of their recognition of the Bagratid "shahanshah" as superior ruler. Due to this policy of mutual concessions but also to external threats, the separatist trends could be overcome during the next, 11<sup>th</sup> century, as shown by the authors who lived at that time or later (Grigor Magistros, Yakob Sanahinetsi, Matthēos Urhayetsi, Mkhit<sup>h</sup>ar Gosh and others).